

УДК 94(477.84)«19/20»

Сергій Гуменний,

*магістрант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка,
Academii Jana Dlugosza w Czenstochowie
e-mail: hymennyi@gmail.com*

**ВПЛИВ РАДЯНІЗАЦІЇ ТА ДЕКОМУНІЗАЦІЇ
НА АРХІТЕКТУРНЕ ОБЛИЧЧЯ МІСТ
І МІСТЕЧОК ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ
(НА ПРИКЛАДІ М. ТЕРНОПІЛЬ, М. ЗАЛІЩИКИ
ТА смт СКАЛА-ПОДІЛЬСЬКА)
У 1939 р. – НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.**

У статті розглядається проблема впливу радянської урбаністичної середовища міських населених пунктів сучасної Тернопільської області: міст Тернопіль і Заліщики та містечка Скала-Подільська.

Пропонована стаття присвячена дослідженню причин та процесу зникнення характерних архітектурних ансамблів, історичних пам'яток та релігійно-культурних об'єктів зумовлених ідеологічною, репресивною та соціально-економічною політикою радянської влади у 1939–1991 рр. Зроблено акцент на передумовах формування мультикультурного середовища східногалицького міста та його еволюцію до мононаціонального під впливом радянської західноукраїнських земель, геноциду євреїв у період Другої світової війни. Окремо звернуто увагу на відбудову чи реконструкцію знищених архітектурних пам'яток, усунення тоталітарних символів у рамках процесу декомунізації 1991 р. – поч. ХХІ ст.

Ключові слова: *Східна Галичина, Тарнополь (Тернопіль), Заліщики, Скала над Збручем (Скала-Подільська), 1939–1991 рр., радянська урбаністична середовища, декомунізація.*

В українській, польській і єврейській літературній традиції та масовій культурі склався образ неповторного колориту східногалицького містечка кінця ХІХ – початку ХХ ст., що характеризувався симбіозом культур, винятковими особливостями місцевої архітектури, основні риси якої сформувалися під впливом локальної традиції (у її національних різновидах), належності цих земель до складу Речі Посполитої (до 1772 р.) та Австрійської імперії (з 1867 р. Австро-Угорщини). Ілюстрацією мультикультурності східногалицького міського населеного пункту може виступати хоча б перелік вихідців з їх середовища, які вплинули на різні національні культури. Містечка ці дали світові генія Шмуеля Йосефа Агнона (Чачеса)¹ – єврейського письменника і Нобелівського лауреата з літератури, автора полеміки з Г. Сенкевичем – Юліана Опільського², брата відомого географа Степана Рудницького. Своєрідну атмосферу урбаністичних анклавів серед сільського простору Га-

¹ Ковальков, Ю., & Покальчук, Ю. (2008). Агнон Шмуель Йосеф. In Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. (Vol. Т. 3: П – Я., pp. 23-24). Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч».

² Гром'як, Р.Т. (1989). Історична проза Юліана Опільського. In Опільський Юліан. Золотий лев. К.: Дніпро, 398–411.

³ Лепкий, Б. (1991). Казка мого життя . In Твори в двох томах (Vol. Т. 2, pp. 447-450). Київ.

⁴ Лем С. (2002). Високий Замок. Львів: ЛА «ППРАМІДА» (2002).
Високий Замок. Львів: ЛА «ППРАМІДА».

⁵ Голик, Р. (2007). «Галичина» як семіотична проблема: до археології образів та стереотипів In *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: зб. наук. праць*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006, Вип. 15, 708-719.

⁶ Андрухович, С. (2015). Фелікс Австрія: роман. Л.: Вид-во Старого Лева.

⁷ Винничук, Ю. (2013). Танго смерті: роман. Х.: Фоліо.

⁸ Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Ternopol: історія міста . Тернопіль: Астон, 122.

⁹ Там само, 118.

личини описували ще їх мешканці, письменники-сучасники Осип Маковей, Іван Франко у «Борислав сміється» та «Перехресні стежки», Богдан Лепкий у спогадах та поезії «Бережани Р. Б. 1887»³, Василь Стефаник, Станіслав Лем у романі «Високий Замок»⁴ (рецепція на тему «щасливої довоєнної Галичини», де проминуло дитинство письменника), Бруно Шульц⁵.

Неповторний образ східногалицького містечка, розташованого на окраїні європейської імперії, фронтірі східної та західної цивілізацій, став стереотипом, що активно експлуатується і сучасною культурою, наукою та громадською думкою. Модерні українські письменники також залюбки використовують картину життя, урбаністичне середовище східногалицького міста початку ХХ століття як тло, на якому розгортаються події їх творів. До прикладу варто хоча б назвати романи С. Андрухович «Фелікс Австрія»⁶ та Ю. Винничука «Танго смерті»⁷. Проте, навіть побіжний аналіз використання образу східногалицького міста означеного періоду показує, що його переважно символізує Львів, або Станіслав (як у випадку роману С. Андрухович), тобто ті великі населені пункти, що зберегли своє історико-архітектурне осердя. Малі та середні міста Східної Галичини, часто через брак джерельної бази і неможливість прив'язки творчого задуму сюжету до архітектурного середовища, залишаються поза увагою як літературного, так і наукового середовища, а тому становлять актуальний предмет для пізнання та об'єктивного, наскільки це можливо опираючись на джерельну базу, дослідження.

На жаль, сьогодні, через низку причин (про них детальніше йтиметься далі), ми не можемо споглядати малі та середні міські населені пункти Східної Галичини у тому вигляді, в якому їх бачили попередні покоління. Якщо в західноєвропейському регіоні можна спостерігати сусідство об'єктів, збудованих навіть у середньовічний чи ранньомодерний період, із будинками, вік яких не перевищує століття, то наявність такого скупчення архітектурних пам'яток, що становлять історично сформований ансамбль, для України радше виняток, аніж правило. Така закономірність вказує на актуальність статті, яку ви тримаєте в руках. Вона є спробою висвітлити та усвідомити причини зникнення звичного урбаністичного середовища на землях сучасної Тернопільської області на прикладі міст Тернополя (у період до 1944 р. – Тарнополя) та Заліщики, містечка Скала над Збручем (з 1940 р. смт Скала-Подільська), їх трансформації у радянський період та подальшої декомунізації.

Три населені пункти, що розглядатимуться у статті, обрані не випадково із кількох причин. По-перше, вони представляють увесь спектр міських поселень Тернопільської області (створена 4 грудня 1939 р., до 1944 р. мала назву Тарнопольська область⁸) за категорією кількості населення, від найбільшого та найкраще дослідженого в історичній ретроспективі населеного пункту – міста Тарнополь (Тернопіль) із населенням 44 тисячі осіб (1939 р.)⁹, до зразка середнього, за чисельністю обивателів, міста Заліщики, одного з кращих курортів міжвоєнної Другої Речі Посполитої, та містечка Скали над Збручем – прикордонного поселення (станом

на 1939 р. в містечку проживало близько 6 тисяч осіб), що процвітало за рахунок контрабанди через радянсько-польський кордон.

Дані стосовно зміни чисельності населення розглянутих міських населених пунктів протягом 1939 – початку ХХІ століття [див. *Таблиця 1*].

По-друге, Тернопіль, Заліщики та Скала над Збручем були поліетнічними населеними пунктами, а отже давали ґрунт для формування кількох національних стереотипів східногалицького міста. Ілюстрацією для цього може слугувати кількість українського, єврейського та польського населення, яке тут проживало. Ці народи мали відмінні культурні, ідеологічні традиції, їх образи східногалицького міста і Галичини взагалі часто не співпадали або створювали дисонанс. Шимон Редліх, автор книги «Разом і нарізно в Бережанах: поляки, євреї й українці, 1919–1945»¹⁰, стверджує, що попри фактично відокремлене існування, попри великі відмінності, ці ментально-культурні світогляди та середовища життя з'єднані походженням та культурною атмосферою єдиного урбаністичного простору, у якому виникли. Особливо гостро цей зв'язок та гуманність певних представників національних спільнот показали часи випробувань, зокрема Голокосту (історик Шимон Редліх вижив саме завдяки українській родині Концевичів і польській родині Кодогних, які надали йому притулок в часи нацистського переслідування), Голодомор 1932–1933 рр. та нелегальні міграції через радянсько-польський кордон українського населення у 20–30-ті рр. ХХ ст., яке утікало від голоду, розкуркулення та політичних репресій радянського режиму, сподіваючись уникнути смерті чи ув'язнення внаслідок депортації польськими прикордонниками.¹¹

Третьою і напевно однією з найважливіших причин обрання населених пунктів для характеристики впливу радянізації на архітектурний ансамбль та культурне обличчя східногалицького міста є той факт, що Тернопіль, Заліщики і Скала-Подільська були показовими у плані руйнувань і шкоди, завданої архітектурній спадщині та національним громадам міст як військовими діями, так і політико-господарським управлінням радянської влади. Саме тому Тернопільщина «грала першу скрипку» в процесах декомунізації, розпочавши їх фактично ще за існування СРСР з демонтажу пам'ятника В. Леніну в обласному центрі 8 серпня 1990 р.¹²

Метою статті є спроба, на підставі широкої джерельної бази, окреслити основні чинники, що вплинули на руйнування, перепланування, деструктивні процеси (пошкодження) чи реконструкцію архітектурних об'єктів на терені Тернопільщини.

При виконанні цього завдання не можемо оминати увагою науковий доробок українських та зарубіжних істориків, які досліджували історію, містобудівні процеси, розвиток, стагнацію або руйнування архітектурних ансамблів міст Тернопільського регіону. Для дослідження зміни міського середовища означених населених пунктів застосовано як загальнонаукові, так і власне історичні методи: проблемно-хронологічний та ретроспективний.

¹⁰ Редліх, Ш. (2002). Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945. К.: Дух і літера.

¹¹ Гуменний, С. (2015). Нелегальні міграції на українському відрізку радянсько-польського кордону у 20–30-х рр. ХХ століття. In *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Запоріжжя: ЗНУ, Вип. 42, 62–67.

¹² (2014). Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. Том 1, с. 253. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф».

- ¹³ Czołowski, A. (1892). *Przeszłość i zabytki województwa tarnopolskiego*. Lwów: Drukarnia W. A. Szyjkowskiego.
- ¹⁴ Бѣлиньскій, П. (1894). Місто Тернополь и его околиця In *II. Rocznik Kылka Naukowego Tarnopolskiego za rok 1893*. Tarnopol, 1894, С. 67–121.
- ¹⁵ Семенів, О. (2011). Тернопіль у вогні: хроніка подій весни 1944 року. Тернопіль: Терно-граф.
- ¹⁶ Бармак, М. & Бармак, О. (1997). *Наш край – Тернопільщина*. Тернопіль, 1997.
- ¹⁷ Бойцун, Л. (2005). Тернопіль у плинні літ. Історико-краєзнавчі замальовки. Тернопіль.
- ¹⁸ Jotsaw, Z. Z (1927). *Łodzi do Wschodnich Karpat: Worochta, Żabie, Jaremcze, Kutu, Zaleszczyki*. Łódź.
- ¹⁹ Schwartz, J. (1931). *Zaleszczyki i okolica*. Tarnopol.
- ²⁰ Верига, В. (1993). Там, де Дністер круто в'ється: іст. нарис виховно-освітньої політики в Галичині на прикладі учительської семінарії та гімназії в Заліщиках 1899–1939. Львів: Каменяр.
- ²¹ Боднар, І. (2010). Була у Заліщиках ратуша. Гомін віків: науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанини, Вип.1, 30-33.
- ²² Mermelstein, M. (2009). *Skala on the river Zbrucz. A history of the former Skala jewish community*. New-York / Tel Aviv.
- ²³ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська.
- ²⁴ Ундерко, О. (2010). Скала на Поділлі. Борщів: КП «Борщівський бізнес-центр».
- ²⁵ Гуменний, С. (2015). Скала над Збручем: 800 років історії. *Гардаріка: матеріали Всеукр. Конкурсу наук.-популяр. статей*, 52 – 67.
- ²⁶ Szulińska, M., Szuliński, J., & Zieliński J. (2003). *Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo*.

Розглядаючи урбаністичні процеси 1939 – поч. ХХІ ст. в Тернополі, опираємося на науковий доробок Чоловського А.,¹³ Білінського П.,¹⁴ Окаринського В., Петровського О. та Гаврилюка О., Герети І. та Семеніва О.,¹⁵ Бармака М.¹⁶ та Бойцун Л.¹⁷. Основу історіографії Заліщиків становлять праці Йотсава З.,¹⁸ Шварца Я.,¹⁹ Вериги В.,²⁰ Боднара І.²¹ Найскладнішим постає питання, щодо дослідження архітектури історичного центру Скали над Збручем, оскільки маємо невеликий масив праць з історії містечка взагалі, представлений дослідженнями Мермельштейна М.,²² Косача М.,²³ О. Ундерко,²⁴ Гуменного С.²⁵ Проте польська історична наука спричинилась до ґрунтового дослідження «Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo» («Скала над Збручем: події, архітектура будівництво»)²⁶ під авторством Шулінської М., Шулінського Я., Зелінського Я., відсутність українського аналога якої також не може не вказувати на актуальність досліджень архітектурних особливостей малих міст Східної Галичини загалом і Скали-Подільської зокрема.

Не зайвим також буде означення джерельної бази статті, основою якої є документи з фондів Narodowe Archiwum Cyfrowe (НАС) – Національного цифрового архіву Республіки Польща, Тернопільського краєзнавчого музею, Державного архіву Тернопільської області (ДАТО) і Скала-Подільського краєзнавчого музею, особистого фотоархіву автора та спогади очевидців щодо змін архітектурних об'єктів, їх знищення чи перебудови.

При розгляді впливу радянської та декомунізаційної архітектурне обличчя міст Тернопіль та Заліщики і містечка Скала-Подільська важливо зазначити хронологічні рамки дослідження. Відправною точкою урбаністичних змін стало 17 вересня 1939 р., коли Червона армія (у Тернополь того ж вечора ввійдуть підрозділи 10 танкової бригади та кавалерійської дивізії) здійснила перехід радянсько-польського кордону за попередньою домовленістю із Третім Райхом згідно з пактом Молотова-Ріббентропа від 23 серпня 1939 р. Збройний опір радянським військам здійснили лише польські збройні формування, розташовані в районі Скали над Збручем і Чорткова.²⁷ В лічені дні Друга Річ Посполита припинила існування.

4 грудня 1939 р. було утворено Тарнопольську область у складі УРСР згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР «Об образовании Волынской, Дрогобычской, Львовской, Ровенской, Станиславской и Тарнопольской областей в составе Украинской ССР».²⁸ Розпочався процес радянської Тернопілля, що супроводжувався відкриттям українських загальноосвітніх і професійно-технічних навчальних закладів, театру ім. І. Франка в Тернополі (розмістився в будинку польського товариства «Сокіл», ліквідованого радянською владою), виданням українських газет.²⁹ У післявоєнні роки і сам будинок, розміщений на сучасній вулиці Франка, зазнає спрощення декору фасадної частини [див. *Фото 1*].

Проте ці позитивні тенденції в культурному розвитку та українізації Східної Галичини були затьмарені політичними репресіями, винищенням національно свідомої інтелігенції та інаклюдумців взагалі. Було ліквідовано національні культурні установи «Пласт»,

²⁷ Патриляк, І. (2010). Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Ніжин: П.П Лисенко М. М., 49.

²⁸ (1956). Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР. 1938 г. – июль 1956 г. Москва: Государственное издательство юридической литературы, 52–53.

²⁹ Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Tarnopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 122.

³⁰ Blicharski, Cz. E. (1993). Tarnopol w latach 1809–1945: od epizodu eropei napoleońskiej do wypędzenia. Biskupice, 288.

³¹ Sword, K. (1995). Polityka wyznaniowa władz sowieckich na terenie Białorusi Zachodniej w latach 1939–1941. *Spoleczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945*, 146.

³² Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Tarnopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 125 – 127.

³³ (2000). Кров'ю умився Дністер. *За тебе, свята Україно: Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН, УПА: Чортківський надрайон ОУН*. Кн. 2, 44–45. Чернівці: Буковина.

«Січ», економічні та кооперативні українські об'єднання, переслідувань зазнали колишні польські чиновники, релігійні діячі. Своєрідний підхід «визволителів» до релігії та архітектурних пам'яток тернопільяни змогли побачити вже 19 вересня 1939 р., коли радянські вояки, що нібито зазнали обстрілу з боку храму, розмістили гармати перед собором Отців Домініканців (сучасний Катедральний Собор Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці УГКЦ, пам'ятка архітектури 1749–1779 рр. (ох. № 637/1; 637/2), вул. Гетьмана Сагайдачного, 14) і обстріляли його, внаслідок чого виникла пожежа [див. *Фото 2*]. Пожежну сторожу під командуванням Галянта також було обстріляно за спробу ліквідації вогню, керівник пожежників зазнав тяжкого поранення. У цей самий час червоноармійці здійснювали відвертий грабунок і погроми в прилеглому домініканському монастирі (сучасне приміщення Державного архіву Тернопільської області)³⁰. Британський історик Кейт Сврд оцінила обстріл костелу Отців Домініканців, внаслідок чого виникла пожежа, що майже знищила барокові фрески Станіслава Строїнського, орган і бічні вівтарі, як варварський епізод руйнувань культових споруд та архітектурних цінностей радянською владою у вересні 1939 р.³¹

В атмосфері постійного страху, репресій і загрози депортації проминули 1939–1941 рр., увійшовши в пам'ять населення Східної Галичини як «перші совіти». Початок війни із нацистською Німеччиною 22 червня 1941 р. одразу позначився на житті регіону, в обласному центрі розташовується штаб Південно-Західного фронту під командуванням генерал-полковника М. Кирпоноса. Місто зазнає авіаударів противника. Органи радянської влади розпочинають ліквідацію та конвоювання ув'язнених тюрем Тернополя, Чорткова, Заліщиків, Бережан в напрямку Умані. Відомо, що лише у в'язниці м. Тернополя було знищено близько 600 чоловік, яких скинуто в загальну яму, частину тіл закопано просто під долівкою камер, скинуто в каналізацію.³² 4 липня 1941 р. радянські військові з'єднання остаточно відступили з міста Тернополь. 5 липня 1941 р. Червона армія, покидаючи місто Залішки, підірвала на залізничному мосту через р. Дністер 14-и вагонний потяг із в'язнями.³³ Внаслідок цього загинули майже всі, хто знаходився у цих вагонах, розірвано залізничне сполучення між Тернополем і Чернівцями, зруйновано міст та завдано шкоди станції Кострижівка [див. *Фото 3*]. У ці ж самі липневі дні валки арештантів тягнулися із Чортківської в'язниці на Умань через Скалу-Подільську. Цим шляхом також відступала Червона армія, яка активно втілювала тактику випаленої землі – усі промислові і стратегічні об'єкти мали евакуюватися. Якщо ж такої можливості не було, вони підлягали знищенню. Напевно саме «стратегічність» тупикової залізничної станції в Скалі-Подільській стала причиною її знищення. Тоді ж вояки «страны, где вольно дышит человек» висадили в повітря родовий маєток графів Голуховських [див. *Фото 4*]. Перестав існувати палац, звідки походили намісник цесаря в Галичині у 1849–1859 рр., 1866–1868 рр. та 1871–1875 рр., державний міністр 1860 р. та ініціатор невдалої спроби введення латинської абетки в українське письмо (1859 р. «Азбучна війна») Агенор

³⁴ Кучеренко, А. (2015).

Українське питання в діяльності Агенора Голуховського. Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, (14), 80-85.

³⁵ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 53.

³⁶ Державний архів Тернопільської області. Ф. Р-274, Оп. 1, Спр. 123, арк. 6, 114зв, 116, 118; Оп.2, Спр. 102а, арк. 176, 246, 288.

³⁷ Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Ternopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 130.

³⁸ Пагіря, О. (n.d.). Місця нацистського терору на території Тернопільщини, 1941–1944 рр. Retrieved January 4, 2017, from <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=363>

³⁹ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 54.

⁴⁰ Szulińska, M., Szuliński J., & Zieliński J. (2003). *Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo*, 27.

⁴¹ (2014). Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. Том 1, 226. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф».

⁴² Остап'юк, Б. (1958). Тернопільські міщани-«кавуни». Свобода, (Ч. 68), 4.

⁴³ (1973). Історія міст і сіл УРСР: В 26 тт. Т. XIX: Тернопільська область, С. 88. Київ: Інститут історії АН УРСР.

⁴⁴ Тернополь. (1969–1978). In Большая советская энциклопедия (БСЭ). Москва: Советская энциклопедия.

Ромуальд Голуховський (старший)³⁴ та його син Агенор Марія Адам Голуховський – міністр зовнішніх справ Австро-Угорщини у 1895 – 1906 рр. 8 липня 1941 р. в Скалу увійшли війська сателіта Німеччини – хортистської Угорщини, 14 липня їх змінили сили Вермахту і містечко стало прикордонним пунктом дистрикту «Галичина», до складу якого увійшла Тернопільщина.³⁵

Період нацистської окупації краю відзначився створенням гетто – ізольованих районів міст, де примусово, в жорстких умовах змушена була проживати громада євреїв. В Тернопільському гетто (за даними документів фонду «Обласна комісія сприяння в роботі надзвичайної державної комісії із встановлення та розслідування злочинів нацистських загарбників та завданих ними збитків громадським організаціям, підприємствам, установам», що знаходяться в ДАТО, – гетто, охоплювало вул. Львівську (частково), Руську (тогочасну), Шептицького, Ринок (частину), Срібну),³⁶ перша згадка про яке датується 5 липня 1941 р. Тут перебувало близько 12,5 тис. євреїв з міста та околиць, більшість з яких загинули 23 червня 1943 р., решта вивезено до табору смерті в Белжець.³⁷ Подібні гетто були створені і в менших населених пунктах. У Заліщиках, згідно зі свідченнями С.Я. Вайнтрапа встановлено, що даний табір розміщувався по вул. Блюхера, утримувалось у ньому близько 3500 осіб.³⁸ 20 вересня 1942 р. німці перевезли заліщицьких євреїв у сусідні гетто. Більшість з них були направлені в Тлусте (сmt Товсте), Ягільницю, Бучач, Борщів та Скалу. «Новий порядок» спричинив виникнення в скалецьких лісах не лише українського, а і єврейського підпілля: Лонек Йонг і Єгошда Цуккер сформували загін із 37 чоловік, який прийняв бій в урочищі «Шайба» Скалецького лісу.³⁹ Цей факт було використано гітлерівцями як один з приводів для створення Скалецького гетто (вересень 1942 р.), у якому зустріли смерть 1553 місцевих та 197 привезених із навколишніх сіл та містечок євреїв.⁴⁰

У березні 1944 р. розпочалося звільнення Тернопільської області частинами Першого Українського фронту Червоної армії. 3 8-го березня розпочалися відчайдушні бої за Тернополь. Місто вдалося визволити остаточно лише 15 квітня 1944 р. Ці бої згодом називатимуть «малим Сталінградом». Характер і масштаб руйнувань найбільшого міста області просто вражав. Артилерійськими обстрілами та бомбардуванням було знищено близько 85% будівель.⁴¹ Повністю зруйновано ратушу, катастрофічний вигляд мали замок та домініканський костел. «На його [міських] руїнах довгий час стояла таблиця з написом російською мовою: «Тут було місто Тернопіль» [тут і далі мову і правопис оригіналу збережено]. Кільканадцять днів валялись трупи на вулицях, курилась димом звалища-руїни. Так пам'ятної весни 1944 року вмирав давній Тернопіль, столиця галицького Поділля, після 404-річного існування», – читаємо у спогадах Богдана Остап'юка.⁴² До серпня 1946 р. всі обласні державні установи перебували у Чорткові та Збаражі. Розпочалася важка, виснажлива відбудова міста.⁴³

Впродовж 1950-1960-х рр. Тернопіль був перебудований згідно з генеральним планом архітекторів В. Новикова та Н. Панчука (1945–1954).⁴⁴ Новий Тернопіль (перейменований 9 серпня 1944 р.

рішенням Президій Верховної Ради СРСР), на думку «визволителів», мав стати взірцем успіхів радянського переможного ладу і остаточно порвати із своїм буржуазним минулим та національними традиціями як ідейноворожими. Саме тому культові пам'ятки, навіть якщо їх дивом оминула війна, мали зникнути. Так само окремі споруди, частково зруйновані внаслідок битви за Тернопіль, такі як Новий Замок (на його місці зведено готель «Тернопіль») і Ратушу, не відновлювали [див. *Фото 5*]. На місці міського магістрату у 1957 р. закладено сквер із екзотичними рослинами. Зазнала часткових руйнацій і церква Воздвиження Чесного Хреста (Надставна XVI–XVII ст. (ох. № 635), вул. Над Ставом, 16), у первісному вигляді збереглася до сьогодні лише середня її частина. Церква Різдва Христового (ох. № 636) 1602–1608 рр., розташована за сучасною адресою вул. Руська, 22, була відбудована від незначних руйнувань, але в 1958 р. знесли її кам'яну загорожу та дзвіницю. Не зберегся також хрест жертвам пошесті холери (1770 р.).⁴⁵ Крім цього, радянська влада знищувала чи піддавала демонтажу скульптурні пам'ятки Тернополя: статую Св. Теклі, монумент маршалку Польщі Юзефу Пілсудському (його замінив обов'язковий атрибут чи не кожного радянського населеного пункту В. Ленін, що вказував рукою шлях до побудови комунізму) на сучасному майдані Волі, тристоронній годинник навпроти парафіяльного костелу (відновлений у 2014 р.) [див. *Фото 6*], пам'ятник А. Міцкевичу.

У 1954 р. зруйнували перлину галицької неоготики – Тернопільський парафіяльний костел (1908 р., арх. Т.-М. Тальовський – автор проекту будівництва Костелу святої Єлизавети у Львові (сучасна Церква святих Ольги і Єлизавети), костелів у Новому Сончі (Республіка Польща), Скалаті, Кам'янці-Бузькій).⁴⁶ Спочатку його намагалися підірвати, але це не вдалося зробити. Тому храм згодом розібрали. У 1958–1959 рр. на фундаменті парафіяльного костелу було побудовано Центральний універмаг (ЦУМ) [див. *Фото 7*].

По-варварськи було зруйновано у 1962 р. монастирську церкву Успіння Божої Матері («На рогатці»), що була вимурувана протягом 1836–1837 рр. на основі храму 1636 р. Після зруйнування каплички і кількох спроб підірвати церкву її зрештою було висаджено в повітря вибухівкою вранці 19 листопада 1962 року. Разом зі стінами в повітря злетіли й могили одного з найдавніших кладовищ Тернополя. Далі кістки із камінням просто вивозилися на сміття. На місці храму й цвинтаря звели житлові квартали.⁴⁷ На цьому Успенському цвинтарі було поховано, зокрема, учасників наполеонівських воєн, членів королівських дворів та знаних міщан (наприклад, одного з перших істориків Тернополя о. Петра Білинського).⁴⁸

Єзуїтський монастир було частково розібрано і перебудовано на Тернопільську швейну фабрику. Пізніше, у 1976 р., знищено й могили учасників національно-визвольної боротьби у 1917–1921 рр. (бійців УСС, УГА, армії УНР) на Микулинецькому цвинтарі. Їх розрівняли бульдозерами. Свій звичний вигляд внаслідок руйнації 1944 р. та відбудови 1952 р. втратив також залізничний вокзал-«двірець» (пам'ятка архітектури 1870 р. побудови, ох. № 13-М), що тривалий час був однією з візитівок міста [див. *Фото 8*].

⁴⁵ (2012). Історико-архітектурний опорний план м. Тернополя. Львів: ДП «УКРЗАХІДПРОЕКТЕС-ТАВРАЦЯ», 26 – 27.

⁴⁶ Гранкін, П. (2001). Майстер неоготики Теодор Маріан Тальовський (1857–1910). *Будуємо інакше* (№2), 38–39.

⁴⁷ Остап'юк, Б. (1984). Давній Тернопіль: Історичні нариси, постаті, картини хліборобської праці, традиційні святкування, спогади. Маямі–Торонто, 98.

⁴⁸ Кравченко, О. (1992). Українська церковна громада в Тернополі. In *Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима емігрантів*, 32.

Окремі будівлі, як, наприклад, реконструйоване приміщення Старого замку (пам'ятка архітектури 1540 р. (ох. № 634), вул. Замкова, 12) чи Домініканського костелу, отримали незвичне для них призначення. Так, у замку розмістилася спортивна школа із греко-римської боротьби, а костел став картинною галереєю (1978–1989 рр.).⁴⁹

З усього масиву довоєнної житлової забудови збереглися наступні комплекси споруд (зразки забудови у стилях історизму, сецесії, модерну, функціоналізму, конструктивізму), що фіксують втрачену планувальну структуру урбаністичного середовища м. Тернополя:

- забудова XIX ст. наприклад, «вілла Маліцького» на вул. Головацького, 5, житлові будинки за адресою вул. С. Качали, 4, вул. Над Ставом, 3 (кінець XVIII ст.), будинок Фундації Костянтина Острозького на вул. Князя Острозького, 37, будинки на вулицях Січинського та Й. Сліпого;

- архітектурний ансамбль кінця XIX – поч. XX ст. на вулицях Б. Хмельницького (будинки під номерами 29, 33 і 34), І. Франка («вілла Грабовського» 1894 р.), В. Чорновола 3, 5 та бульварі Т. Шевченка, 23, будинок гімназії під номером 14 на сучасній вул. Коперника (сучасна Тернопільська українська гімназія ім. І. Франка);

- серія споруд поч. XX ст. на вулицях Валовій, Гнатюка, О. Кульчицької 3, 5. Житлові будинки зведені у 1910–1912 рр. на вулицях Руській та Гетьмана Сагайдачного;

- окремі житлові будинки за адресою: вул. Доли, 4, вул. Довга, 6, Грушевського, 4, Замкова, 10 а, Над Ставом 19 та 7а.⁵⁰

Отже, можемо спостерігати, як повоєнна реконструкція довершила знищення середовища одного з найгарніших урбаністичних комплексів Східної Галичини та перетворила Тернопіль у типове соціалістичне місто з шаблонною радянською забудовою. «Тернопіль практично втратив неповторний образ свого історичного центру; цей образ доруйнується досі. У 2000-х роках триває другий великий, після повоєнного, період такого процесу», – стверджує історик В. Окаринський.⁵¹

Не менш трагічно склалася доля архітектурних пам'яток міста Заліщики, колишньої «Polskiej Riwiegu». За польських часів містечко перетворили на курортну зону, і завдяки своєму теплому клімату воно було одним з найвідоміших у міжвоєнній Польщі місць відпочинку.⁵² Заліщики з'єднувалися із столицею Другої Речі Посполитої – Варшавою залізницею. Існував спеціальний маршрут – Заліщики-Тернопіль-Варшава, яким у 1930-х рр. курсував швидкісний залізничний автобус «Люксторпеда» сполученням Львів-Тернопіль-Заліщики, що долав відстань від Тернополя до Заліщик за 2,5 години (наполовину швидше руху потягів цією ділянкою на сучасному етапі).⁵³ На території міста було збудовано кілька пансіонатів, будинків відпочинку та ресторанів. Щорічно у Заліщиках проводилось свято вина – «winobranie w Zaleszczykach».⁵⁴

Однією з найтрагічніших подій радянського періоду існування міста стало знищення його адміністративного центру – ратуші, побудованої у середині XVIII ст. Ратуша була прямокутною у пла-

⁴⁹ Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). Тернопіль / Tarnopol: історія міста. Тернопіль: Астон, 151.

⁵⁰ (2012). Історико-архітектурний опорний план м. Тернополя. Львів: ДП «УКРЗАХІД-ПРОЕКТРЕСТАВРАЦІЯ», 29 – 30.

⁵¹ (2014). Тернопільщина. Історія міст і сіл: у 3-х томах. Том 1, С. 330. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф».

⁵² Jotsaw (1927). Z Łodzi do Wschodnich Karpat : Worochta, Żabie, Jaremcze, Kutry, Zaleszczyki. Łódź.

⁵³ Солодько, П. (2012). Рейсові автобуси на Галичині у 1930-их. Retrieved January 4, 2017, from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/5/79829/>

⁵⁴ Schwartz, J. (1931). Zaleszczyki i okolica. Tarnopol.

ні (колишня мисливська фортеця, побудована за проектом барона Діцке), двоповерхова і складалася з двох корпусів, між якими простягалася невелике подвір'я. На чотирьох кутах ратуші здіймалися чотири оригінальні сигнатурки зі шпильми. На першому поверсі споруди містилися численні крамнички та склади. Решту приміщень займав магістрат Заліщиків [див. *Фото 9*].

Ратушу знищено у 1969 р., на її місці встановлено пам'ятник В. Леніну. «Востанне про ратуш, як про цікаву архітектурну споруду, згадується в путівнику «Тернопільщина», 1968 року видання. Восени цього ж року за розпорядженням тодішнього голови райвиконкому Слободяна Д. і під пильним наглядом і відповідальним за виконання розпорядження, заступника голови райвиконкому Хашинського ратуш була повністю зруйнована [мову і правопис оригіналу збережено]» – наводить свідчення очевидців Данилюк П.М. та Боднара І.Р. (останнього, як і решту вихованців дитячого садка водили подивитися на процес руйнації ратуші) краєзнавець Руснак О.В.⁵⁵

⁵⁵ Руснак, О. (б.д.) Ратуша в м. Залішки. Retrieved January 4, 2017, from <http://zal.te.ua/index.php/statti/istorija-kraju/5-ratusha-v-mzalishchyky>.

У доробку Олександра Руснака зустрічаємо і опитування іншого, безпосереднього учасника подій Погорецького Євгена Івановича, 1938 р. н., який в той час працював водієм автомашини, задіяної в руйнації пам'ятки: «розбирали ратуш на протязі двох тижнів. Спочатку зняли дах і розібрали стіни верхнього поверху [...] потім вежу обв'язували тросом, другий кінець якого прив'язували до машини, що була обладнана цистерною для води і мала вагу 12 тон, і починали тягнути. Вежа хиталася, здавалося що вже падає, але знову і знову вона займала своє попереднє місце. Машина ставала «дибки» на задні колеса і знов падала на передні. Довго тривав двобій, але каміння не витримало, піддалося. Камінь за каменем ратушу розібрали. Залишилися лише просторі підземелля, які бульдозери загорнули і зрівняли із землею [мову і правопис оригіналу збережено]».⁵⁶

⁵⁶ Там само.

Не менш виснажливою виявилася радянська і для малих міських населених пунктів області. Оскільки в українській історіографії наразі немає окремої праці, присвяченої архітектурному ансамблю Скали над Збручем, ми зробимо особливий наголос на розгляді впливу процесу радянської на пам'ятки історії та архітектури цього населеного пункту [див. *Карта 1*].

24 березня 1944 р. війська Червоної армії увійшли в Скалу, а наступного дня були змушені її покинути. Складний рельєф та сильне німецьке угруповання відстрочили визволення містечка аж до 6 квітня 1944 р. При штурмі Скали загинуло 299 солдатів та офіцерів.⁵⁷ 22 грудня 1944 р. Скала-Подільський район втратив телефонний зв'язок з Тернополем, наприкінці цього місяця радянську адміністрацію було усунуто в 11 сільських радах (Туриліче, Іванків тощо), а 26 грудня 1944 р. українські повстанці пішли на штурм Скали.⁵⁸ Лише екстрене перекидання військових підрозділів деблокувало райцентр. Представники влади здійснювали показові страти учасників націоналістичного підпілля з метою залякування населення, на центральній вулиці Скали-Подільської, 25 березня 1945 р. було повішано Павлюка Дмитра (псевдо «Сірко»).⁵⁹ 9 березня 1950 р. поблизу містечка, на лівому березі

⁵⁷ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 55.

⁵⁸ Мизак, Н. (1998). За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА. Чернівці: «Буковина», 116.

⁵⁹ Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 56.

⁶⁰ Гуменний, С. (2015). Скала над Збручем: 800 років історії. *Гардаріка: матеріали Всеукр. Конкурсу наук.-популяр. статей*, 64.

⁶¹ (2008). Тернопільський Енциклопедичний Словник. Т. 3. П – Я, 269. Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч».

р. Збруч співробітники МДБ УРСР спалили тіло генерала-хорунжого УПА Р. Шухевича (Т. Чупринки) та скинули прах у річку.⁶⁰

Радянізація мала вплив чи не на всі сфери життя містечка. Пам'ятник польському королю Яну III Собезькому було замінено монументом В. Леніну (сьогодні це місце також не пустує – там розміщена меморіальна стела українському історикові М. Грушевському, який 1896 р. обвінчався у Скалі з М. Вояківською, сестрою дружини пароха Скали о. Олександра Левицького).⁶¹ Це був не єдиний пам'ятник «вождю світового пролетаріату» у місті. В часі панування культу особи Й. Сталіна на площі перед усипальницею Голуховських та прохідною асфальтного заводу встановлено подвійний пам'ятник В. Леніну та Й. Сталіну (демонтований у 1956 р.) [див. *Фото 10*].

По хижачькому нова влада поставилася і до пам'яток історії. Дві центральні вулиці Скали, синагогу XVIII ст. та нову синагогу, зрівняно із землею задля спорудження овочеконсервного заводу [див. *Фото 11*]. У парафіяльному костелі було змонтовано дизельні генератори струму, через вібрацію яких обвалився шпиль споруди [див. *Фото 12*], а усипальницю графів Голуховських взагалі висадили у повітря. Проте, споруда виявилася міцною і тому одна стіна збереглася, при спробі її повторного зносу загинув монтажник металевого тросу, який мали використати для остаточного руйнування будівлі [див. *Фото 13*]. У місті функціонували дві школи, дитсадки, туристична база «Збруч» (1963 р.) та лікарня. Особливої уваги заслуговує турбаза, адже її споруджено на місці підірваного Червоною армією палацу графів Голуховських, конюшня цих колись всемогутніх політичних діячів стала приміщенням районної лікарні.

Особливо трагічною виявилася доля монументу, що прикрашав в'їзд до старого міста з боку фортеці. Граф Агенор Голуховський у 1840 р. споруджує обеліск в пам'ять про скасування турецького панування (народна назва «Пагурок»). Під обеліском в кам'яній гільзі, скріпленій по обох кінцях мідними обручами, знаходились згортки пергаменту, на одному з яких описано родовід графа, історію Скали, на другому – зображення гербів родини та фортеці з панорамою містечка, де у розкішному парку красується графський палац та будівлі фільварку.⁶² В цій гільзі також знаходилися портрети графа Войцеха-Станіслава Голуховського та його дружини Кароліни Баворовської. Оригінали артефактів сьогодні зберігаються у Тернопільському краєзнавчому музеї, а сам монумент «Пагурок» зруйновано радянською владою у 1976 р.

Колишній польський дім «Сокола» стає будинком культури, на якому встановлять меморіальну дошку розстріляному у 1937 р. діячеві Галревкому, ректорові Київського інституту народної освіти М. Барану. У післявоєнні роки будинок «Просвіти» перебудовується для потреб кінотеатру, спрощення зазнає декор багатьох будинків центральної частини міста [див. *Фото 14*]. Скала, в радянський період своєї історії, обростає асфальтним (його спорудження розпочалося фактично у центрі міста ще 1947 р.), щебеневим (1970-ті) заводами, ракетною частиною та військовим містечком. Наявність балістичних ракет із ядерними боеголовками робило

⁶² Косач, М. (1997). Скала-Подільська: історичні замітки. Скала-Подільська, 31, 54.

містечко режимним об'єктом аж до проголошення Україною незалежності і її відмови від такого типу озброєння. Кількома роками пізніше, останній, вже український, солдат покине місто, адже молода країна довірить свою безпеку країнам-підписантам Будапештського меморандуму (1994 р.). Буде відновлено Успенський костел, який прихистить римо-католиків та греко-католицьку громаду міста, а 1997 р. впорядкується єврейське кладовище.⁶³ Проте, чимало будівель зазнають і зараз спрощення деталізації оформлення фасадів внаслідок індивідуальних ремонтних робіт.

Проглянувши вищенаведений короткий і далеко не повний нарис змін, які зазнали архітектурні ансамблі трьох міських населених пунктів Тернопільської області можемо визначити наступні чинники, що вплинули на руйнування (знесення), демонтаж чи перебудову, спрощення декоративного оформлення фасадів пам'яток історії та архітектури. Проведена урбаністична студія дає можливість виокремити такі причини знищення радянською владою або керованими нею суб'єктами пам'яток містобудування:

- Ідеологічна причина, що найбільш рельєфно проявилася у «війні пам'ятників», формує візуальну складову історичної пам'яті українського суспільства. Саме скульптури, монументи, меморіальні дошки стали засобом означення приналежності певної території до якогось державного утворення з його програмно-ідеологічними засадами ведення зовнішньої і внутрішньої політики, «наочною ілюстрацією» панування держави чи ідеології.⁶⁴ Їх мистецька цінність, розміщення в центральній частині міст, у місцях масового скупчення населення мала символізувати могутність державного утворення, його легітимність. Так за часів Другої Речі Посполитої на площі Собеського (сучасний майдан Волі) у Тернополі зведено монумент із кінною статуєю маршалка Польщі Юзефа Пілсудського з фігурами солдата та робітника, за радянських часів на цьому ж місці розмістився піший В. Ленін, який із перебудовою в СРСР та початком декомунізації поступився кінному Данилу Галицькому. Подібна ситуація мала місце в Скалі-Подільській, де на одному й тому ж місці, залежно від зміни влад, стояв спочатку обеліск Янові III Собеському, згодом В. Ленін, а за часу незалежності України меморіальна стела М. Грушевському. Безумовними ідеологічними противниками радянського режиму ставали статуї святих, меморіали та могили учасників українських визвольних змагань і навіть хрести тверезості або в честь скасування панщини (1848 р.). Тому їх, як пам'ятки, що мають сакральне, національно-культурне та релігійне навантаження, піддавали нещадному руйнуванню. Сумна доля спіткала фігуру св. Вінцентія з Феррари, пам'ятник св. Теклі, Фігуру-хрест на Загребеллі (теперішній мікрорайон «Дружба») із барельєфами св. Луки, Розалії і Франца у Тернополі, монумент «Пагурок», пам'ятний знак в честь скасування панщини 1848 р. на початку вул. Підзамче в Скалі-Подільській.⁶⁵

- Репресії, розгорнуті комуністичним режимом, фактично стали причиною знищення кількох об'єктів архітектурної спадщини, що мали безпосередній стосунок чи ставали зна-

⁶³ Mermelstein, M. (2009). *Skala on the river Zbrucz. A history of the former Skala jewish community. Skala benevolent society*, New – York / Tel Aviv, 399.

⁶⁴ Кравченко, В. (2004). Бой с тенью. Советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества. *Ab Imperio*, (2), 329–368.

⁶⁵ Szulińska, M., Szuliński J., & Zieliński J. (2003). *Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo*.

⁶⁶ (2000). Кров'ю умився Дністер. *За тебе, свята Україно: Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН, УПА: Чортківський надрайон ОУН*. Кн. 2, 44–45. Чернівці: Буковина.

⁶⁷ Циклиняк, Т. (2015). Коли зруйнували тернопільський Парафіяльний костел? Retrieved January 4, 2017, from http://tarnopol1540.blogspot.com/2015/12/blog-post_56.html

⁶⁸ Петровський, О., Гаврилюк, О., Окаринський, В., & Крочак, І. (2010). *Тернопіль / Ternopol: історія міста*. Тернопіль: Астон, 151.

ряддям, за допомогою якого здійснювалися репресивні заходи (приховання злочину стало причиною підризу залізничного мосту у Заліщиках 5–7 липня 1941 р.,⁶⁶ знищено входи в окремій підземні приміщення м. Тернополя, які стали братськими могилами в'язнів міської тюрми (червень – липень 1941 р.), досі не досліджене питання вірогідності масових вбивств і поховань на подвір'ї костелу смт Скала-Подільська).

- Неможливість подальшої експлуатації внаслідок «непоправної шкоди», завданої військовими діями, брак коштів на відбудову або відсутність економічно обгрунтованої потреби для експлуатації архітектурного об'єкту. «В зв'язку з тим, що напівзруйнований костел на розі вулиць Руської і Сталіна, по своїх архітектурних формах не може бути використаний для адміністративних або культурно-побутових потреб, а також немає змоги пристосувати його під будьякі інші потреби та враховуючи те, що він своїми руїнами псує вигляд міста і місце де він розташований, найбільш сприятливе для будівництва універмагу, виконком Тернопільської міської Ради депутатів трудящих, рішає: 1. Розібрати костел на розі вулиць Сталіна та Руської», – читаємо у доповіді Генадія Карасьова, – головного архітектора м. Тернопіль, під час ухвалення рішення № 699 «Про закріплення земельної ділянки під будівництво універмагу в місті Тернополі».⁶⁷

- Потреба пристосування об'єкту для виконання певних, не передбачених у початковому плані експлуатації, функцій. До прикладу, в Успенському костелі смт Скала-Подільська було змонтовано дизельні генератори, отримані в рахунок репарацій від німецької сторони після Другої світової війни. Постійна вібрація спричинила падіння пошкодженого бойовими діями шпилю, а пізніше напівзруйнований костел та підвальні приміщення палацу А. Тарло (І половина XVIII ст.) використовувалися як складські приміщення овочеконсервного заводу, в той час як підвал усипальниці графів Голуховських тривалий час служив магазином гасу та дизельного палива (про що свідчать залишки трафаретного напису на кованих дверях споруди). Іншим прикладом може бути Єзуїтський костел у м. Тернопіль, що у післявоєнний період зазнав перебудови в одне з приміщень швейної фабрики.⁶⁸

- Особистий (людський) фактор. Чимало випадків руйнування пам'яток історії та архітектури, спрощення деталізації фасадів відбувалися внаслідок особистої ініціативи або пасивної позиції партійних функціонерів, «трудова колективів» та населення міст взагалі. Тож можемо з певністю сказати, що більшість пам'яток було зруйновано руками самих галичан із надією на кар'єрний ріст, з певною економічною потребою, в умовах примусу або з інших особистих причин, зумовлених реаліями радянського періоду історії Тернопілля (1939-1991 рр.).

Отже, сьогодні Тернопільщина загалом та її міста зокрема виглядають по-іншому аніж на початку ХХ століття. Виросли і занепали індустріальні та сільськогосподарські комплекси, біль-

шість сільських та міських населених пунктів втратили свій звичний архітектурний ансамбль і колорит, що сформувався у попередні сторіччя. Сьогодні Тернопілля найбільш етнічно однорідний (97,8% населення є українцями згідно з даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р.) та україномовний регіон нашої країни. До невпізнання змінилися центральні частини характеризованих у пропонованій статті населених пунктів: м. Тернополя, м. Заліщики та смт Скала-Подільська. Якщо два останні міські поселення в цілому зберегли, щоправда у жалюгідному стані, унікальну, довоєнну забудову центру (варто згадати хоча б залишки довгого ринку в Скалі-Подільській – одного з українських аналогів давнього ринку Długi Tarag у Гданську),⁶⁹ втративши кілька своїх основних пам'яток, логічне міське планування та ліплення і декор на фасадах, то обласний центр не відновив своє історичне осердя фактично повністю.

Лише із набуттям Україною незалежності, початком декомунізаційних процесів, у Тернополі активно розгорнулася кампанія відбудови втрачених архітектурних цінностей, зокрема вдалося відновити Успенську церкву «На рогатці» разом з дзвіницею, реставровано практично всі святині міста, Віктором Харою створено тривимірну (3D) модель Парафіяльного костелу Пресвятої Діви Марії Неустанної Помочі,⁷⁰ поблизу колишнього Домініканського костелу встановлено макет довоєнної центральної частини міста.

9 квітня 2015 р. Верховна Рада України прийняла пакет законів, які започаткували нову хвилю декомунізації, – «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки», «Про доступ до архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років», «Про правовий статус та вшанування пам'яті учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті», «Про увічнення перемоги над нацизмом в Другій світовій війні 1939–1945». Станом на 2016 р. у м. Тернополі фактично не залишилося жодної пам'ятки архітектури, яка б мала комуністичне ідеологічне навантаження: за попередні два десятиліття демонтовано пам'ятники В. Леніну, В. Затонському (ім'я цього партійного функціонера було вилучене з назви обласної універсальної наукової бібліотеки), Я. Галану (також перейменовано названий на його честь педагогічний інститут, сьогодні ТНПУ ім. В. Гнатюка), К. Марксу, Й. Сталіну, пам'ятну дошку на честь возз'єднання Західної України з радянською на одному з корпусів медичної академії. Активні декомунізаційні процеси вилилися також у знищення окремих зразків оформлення архітектурних об'єктів, що були створені у радянський період, зокрема, сьогодні втрачено майже усі скляні вітражі Петра Кукурудзи.⁷¹

Очевидно, що пропонована стаття ні за обсягом, ні за охопленням джерельної бази не претендує на роль останнього слова, сказаного в дослідженнях видозміни урбаністичного середовища Тернополя, Заліщиків та Скали-Подільської після приходу радянської влади. Її метою було привернути увагу до недослідженого в українській історіографії (на відміну від закордонної) явища трансформації міст і містечок Тернопілля, їх архітектурних ансамблів,

⁶⁹ Каплінська, М. (2013). Довгі ринки в історичних містах Східної Галичини. Вісник Національного університету «Львівська політехніка», (757), Архітектура, 302–309.

⁷⁰ (б.д.) Знищений храм у Тернополі відновлюють у 3D. Retrieved January 4, 2017, from http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/temples_church_property/46547/

⁷¹ (б.д.) 80-річний митець розповів про унікальні вітражі Тернополя, велика частина яких вже знищена. Retrieved January 4, 2017, from <http://www.0352.ua/article/856175>

впливу міського середовища, його полікультурності на створення неповторної атмосфери східногалицького міста, яка трансформувалась в міф про «щасливу довоєнну Галичину». Рецепції на цю тему можуть стати предметом окремих наукових студій.

Проведене дослідження дозволяє нам окреслити основні чинники (ідеологічний, військовий, соціально-економічний, політичний та особистий), що вплинули на руйнування, перепланування, деструктивні процеси чи реконструкцію архітектурних об'єктів на терені Тернопілля. Їх вивчення дозволить нам зрозуміти мотиви, потреби, що спричинили фактичне знищення цілих міських ансамблів з їх урбаністичними, культурно-історичними середовищами. Без розуміння причини цих змін наші знання про історію України та її складових частин будуть далеко не повними, ми не зможемо зрозуміти реалії життя, канву перетворення масової свідомості 20–30-х рр. ХХ ст., періоду Другої світової війни (1939–1945) та післявоєнного періоду (1945–1991), формування історичної пам'яті загалом. Вивчення архітектурних, ідеологічних трансформацій, еволюційного та регресивного розвитку урбаністичного середовища дозволяє сформуванню чіткої візії повсякденного життя, культурного та ідеологічного середовища на певному локальному етапі історичного розвитку. Подальше дослідження впливу радянзації та декомунізації на архітектурне обличчя міст і містечок Тернопільської області (на прикладі м. Тернопіль, м. Заліщики та смт Скала-Подільська) у 1939 - початку ХХІ ст., на нашу думку, не втрачає актуальності, оскільки дозволяє сфокусувати увагу на містобудівних пам'ятках, як цінному джерелі для вивчення історії рідного краю та історії взагалі.

REFERENCES

- Blicharski Czesław E. (1993). Tarnopol w latach 1809–1945: od epizodu epepei napoleońskiej do wypędzenia.
- Czołowski Aleksander. (1892) Przeszłość i zabytki województwa Tarnopolskiego.
- Jotsaw Z. (1927). Z Łodzi do Wschodnich Karpat: Worochta, Żabie, Jar-emcze, Kuty, Zaleszczyki.
- Mermelstein M. (2009). Skala on the river Zbrucz. A history of the former Skala jewish community.
- Schwartz J. (1931). Zaleszczyki i okolica.
- Sword K. (1995). Polityka wyznaniowa władz sowieckich na terenie Białorusi Zachodniej w latach 1939-1941. *Spoleczeństwo białoruskie, litewskie i polskie na ziemiach północno-wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1945*.
- Szulińska Margerita, Szuliński Jan, Zieliński Jarosław. (2003). Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo.
- Andrukhovych S. (2015). Feliks Avstriia: roman.
- Barmak M., Barmak O. (1997). Nash kraj – Ternopilshchyna.
- Bodnar I. (2010). Bula u Zalishchychakh ratusha. *Homin vikiv: nauko-vo-kraieznavchyi litopysnyi zbirnyk Zalishchanshchyny*. Vyp. 1, 30–33.
- Boitsun L. (2005). Ternopil u plyni lit. Istoryko-kraieznavchi zamalovky.
- Belynskii P. (1894). Misto Ternopol y yeho okolytsia. II. *Rocznik Kulka Naukowego Tarnopolskiego za rok 1893*. 67–121.
- Veryha V. (1993). Tam, de Dnister kruto v'ietsia: ist. narys vykhovno-osvitnoi polityky v Halyyni na prykladi uchytelskoi seminarii ta himnazii v Zalishchychakh 1899–1939.

- Vynnychuk Iu. (2013). *Tanho smerti: roman.*
- Holyk R. (2007). «Halychyna» yak semiotychna problema: do arkhologii obraziv ta stereotypiv. *Confraternitas. Yuvileinyi zbirnyk na poshanu Yaroslava Isaievycha. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist: zb. nauk. prats.* Vyp. 15. 708–719.
- Hrom'iak R. (1989). Istorychna proza Yuliana Opilskoho. *Opilskiy Yulian. Zoloty lev.* 398–411.
- Humennyi S. (2015) Nelehalni mihratsii na ukrainskomu vidrizku radiansko-polskoho kordonu u 20–30-kh rr. XX stolittia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu.* Vyp. 42. 62–67.
- Humennyi S. (2015) Skala nad Zbruchem: 800 rokiv istorii. *Hardarika: materialy Vseukr. konkursu nauk.-populiar. statei.* 52–67.
- Grankin P. (2001). Maister neohotyky Teodor Marian Talovskiy (1857–1910). *Buduiemo inakshe.* № 2. 38–39.
- DATO, F. R-274, Op. 1, Spr. 123, ark. 6, 114zv, 116, 118; Op.2, Spr. 102a, ark. 176, 246, 288.
- Znyshchenyi khram u Ternopoli vidnovliuiut u 3D. [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://risu.org.ua/ua/index/all_news/community/temples_church_property/46547/
- Zolotniuk A. 80-richnyi mytets rozpoviv pro unikalni vitrazhi Ternopolia, velyka chastyna yakykh vzhe znyshchena. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.0352.ua/article/856175>
- Istoryko-arkhitekturnyi oporny plan m. Ternopolia. (2012). DP «UKRZAKhIDPROEKTRESTAVRATSIA».
- Istoriia mist i sil URSR: V 26 tt. T. XIX: Ternopilska oblast. Nechai S. P. (holova redkol.). Kyiv: Instytut istorii AN URSR.
- Kaplinska M. V. (2013) Dovhi rynky v istorychnykh mistakh Skhidnoi Halychyny. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnik».* № 757: Arkhitektura. S. 302–309.
- Kosach M. (1997). Skala-Podilska: istorychni zamitky.
- Kravchenko, V. (2004). Boi s teniu. Sovetskoe proshloe v ystorycheskoi pamiaty sovremennoho ukraynskoho obshchestva. *Ab Imperio.* No 2. 329–368.
- Kravcheniuk O. (1992). Ukrainska tserkovna hromada v Ternopoli. *Ternopil: pohliad kriz stolittia. Istoriia mista ochyma emihrantiv.*
- Kucherenko A. (2015). Ukrainske pytannia v diialnosti Ahenora Holukhovskoho. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: Zb. nauk. pr. Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly.* Vyp. 14. 80–85.
- Lem Stanislav. (2002). Vysokyi Zamok.
- Lepkyi B. (1991). Kazka moioho zhyttia. *Yoho zh. Tvory v dvokh tomakh.* T. 2. 447, 450.
- Myzak N. (1998). Za tebe sviata Ukraino. Pivdenne Nadzbruchchia u vyzvolnykh zmahanniakh OUN-UPA.
- Ostap'iuk B. (1984) Davnii Ternopil: Istorychni narysy, postati, kartyny khliborobskoi pratsi, tradytsiini sviatkuvannia, spohady.
- Ostap'iuk B. (1958, April 10). Ternopilski mishchany-«kavuny». *Svoboda.* Ch. 68. S. 4.
- Pahiria O. Mistsia natsyystskoho teroru na terytorii Ternopilshchyny, 1941–1944 rr. [Elektronnyi resurs] Rezhym dostupu: <http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=363>
- Patryliak Ivan. (2010). Ukraina v roky Druhoi svitovoi viiny: sprobna novoho kontseptualnoho pohliadu.
- Petrovskiy O., Havryliuk O., Okarynskyi V., Krochak. (2010). Ternopil / Tarnopol: istoriia mista.
- Redlikh Shymon. (2002). Razom i narizno v Berezhnakh. Poliaky, yevrei ta ukraintsi, 1919-1945.

Rusnak O. Ratusha v m. Zalishchyky. [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://zal.te.ua/index.php/statti/istorija-kraju/5-ratusha-v-mzalishchyky>

Semeniv, O. Ie. Ternopil u vohni: khronika podii vesny 1944 roku. – Ternopil: Terno-hraf, 2011. – 192 s.

Solodko P. Reisovi avtobusy na Halychyni u 1930-ykh// Istorychna prava. – [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/5/79829/>

Ternopil'skyi Entsyklopedychnyi Slovnyk. (2008). T. 1.

Ternopilshchyna. Istoriiia mist i sil: u 3-kh tomakh. Tom 1. (2014).

Ternopol // *Bolshaia sovetskaia entsyklopedyia (BSE)*. (1969–1978).

Tsyklyniak T. Koly zruinuvaly ternopil'skyi Parafialnyi kostel? [Elektronnyi resurs]. Rezhym dostupu: http://tarnopol1540.blogspot.com/2015/12/blog-post_56.html

Underko O. (2010) Skala na Podilli.

Сергей Гуменний

ВЛИЯНИЕ СОВЕТИЗАЦИИ И ДЕКОММУНИЗАЦИИ НА АРХИТЕКТУРНЫЙ ОБЛИК ГОРОДОВ И ГОРОДКОВ ТЕРНОПОЛЬСКОЙ ОБЛАСТИ (НА ПРИМЕРЕ Г. ТЕРНОПОЛЬ, Г. ЗАЛЕЩИКИ И ПГТ. СКАЛА-ПОДОЛЬСКАЯ) В 1939 г. – НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

В статье рассматривается, актуализированная для украинской историографии, проблема влияния советизации на урбанистическую среду городских населенных пунктов современной Тернопольской области: городов Тернополь и Залещики, пгт. Скала-Подольская.

Предлагаемая статья освещает вопрос исследования причин и процесса исчезновения характерных архитектурных ансамблей, исторических памятников и религиозно-культурных объектов обусловленный идеологической, репрессивной и социально-экономической политикой советской власти в 1939–1991 гг. Произведенный акцент на предпосылках формирования мультикультурной среды города Восточной Галичины, его эволюцию в мононациональный под влиянием советизации западноукраинских земель, геноцида евреев в период Второй мировой войны. Отдельно обращено внимание на восстановление или реконструкцию уничтоженных архитектурных памятников, устранения тоталитарных символов в рамках процесса декоммунизации 1991–нач. XXI в.

Ключевые слова: Восточная Галичина, Тернополь (Тернополь), Залещики, Скала над Збручем (Скала-Подольская), 1939–1991 гг., советизация, урбанистическая среда, декоммунизация.

Serhii Humennyi

INFLUENCE OF SOVIETIZATION AND DECOMMUNISATION ON THE ARCHITECTURAL LOOK OF CITIES AND TOWNS IN TERNOPIL REGION (ON THE EXAMPLE CITY OF TERNOPIL, AND ZALISHCHYKY, TOWN OF SKALA-PODILSKA) IN 1939 – THE BEGINNING OF XXI CENTURY

The article discusses actualized novelty for Ukrainian historiography, the problem of the impact of sovietization of the urban environment of the mod-

ern urban settlements of the Ternopil region: cities Ternopil and Zalishchyky, town of Skala-Podilska.

This article highlights the issue of research of the causes and the process of the disappearance of the characteristic architectural complexes, historical monuments and religious places of worship due to ideological, repressive and socio-economical policy of the Soviet regime in 1939–1991. It was made an emphasis on the premises of the formation of a multi-cultural environment of the cities of Eastern Galicia, its evolution in mononational cities influenced Sovietization of Western Ukraine, the genocide of the Jews during the Second World War. Separately it was drawn an attention to the restoration or reconstruction of destroyed monuments, elimination of totalitarian symbols in the process of decommunisation in 1991– early XXI century.

Keywords: Eastern Galicia, Tarnopol (Ternopil), Zalishchyky, Skala on the river Zbruch (Skala-Podilska), 1939–1991, sovietization, urban environment, decommunisation.

ТАБЛИЦЯ 1					
Назва міста	Загальна кількість населення	Кількість євреїв	Кількість поляків	Населення станом на 2001 р. (для порівняння)	Рік та джерело походження даних
Тарнопіль (Тернопіль)	44 000	Близько 18 000	Близько 20 000	227 755	Петровський О., Гаврилюк О., Окаринський В., Крочак І. Тернопіль / Tarnopol: історія міста. – Тернопіль: Астон, 2010. – 216 с.; Всеукраїнський перепис населення 2001 р.
Заліщики	7322	2757	1395	10 100	1938, Шематизм всего клира Епархії Станиславівської; Всеукраїнський перепис населення 2001 р.
Скала над Збручем (Скала-Подільська)	6705	2322	958	4234	1938, Шематизм всего клира Епархії Станиславівської; Всеукраїнський перепис населення 2001 р.

Фото 1

Дім польського товариства «Сокіл» у м. Тернополі до (вгорі листівка Альфреда Бруггера, 1908 р.) і після спрощення декору фасадної частини та перебудови (Сучасний Кінопалац ім. Франка)

Нarodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-6193

Нarodowe Archiwum Cyfrowe, sygn. 1-U-6195

Фото 2
Домініканський костел
(м. Тернополь, сучасний
Катедральний Собор
Непорочної Зачаття
Пресвятої Богородиці УГКЦ)
Фото вгорі – вигляд собору
у 1938 р. (із фондів НАС),
фото внизу – вигляд
Домініканського костелу
після визволення
м. Тернополя (весна 1944 р.)

Фото 3
Залізничний міст у Заліщиках
(30-ті рр. XX ст.)

Фото 4
Палац графів Голуховських у Скалі над Збручем
(приблизно 30-ті рр. XX ст.). На місці зруйнованого 1940 р. радянськими
військами палацу у 1963 р. споруджено турбазу «Збруч»
(фото із фондів Скала-Подільського краєзнавчого музею)

Фото 5

Магістрат м. Тарнополя та пам'ятник Адаму Міцкевичу (листівка).
Сьогодні на місці зруйнованої ратуші стоїть пам'ятник О. Пушкіну

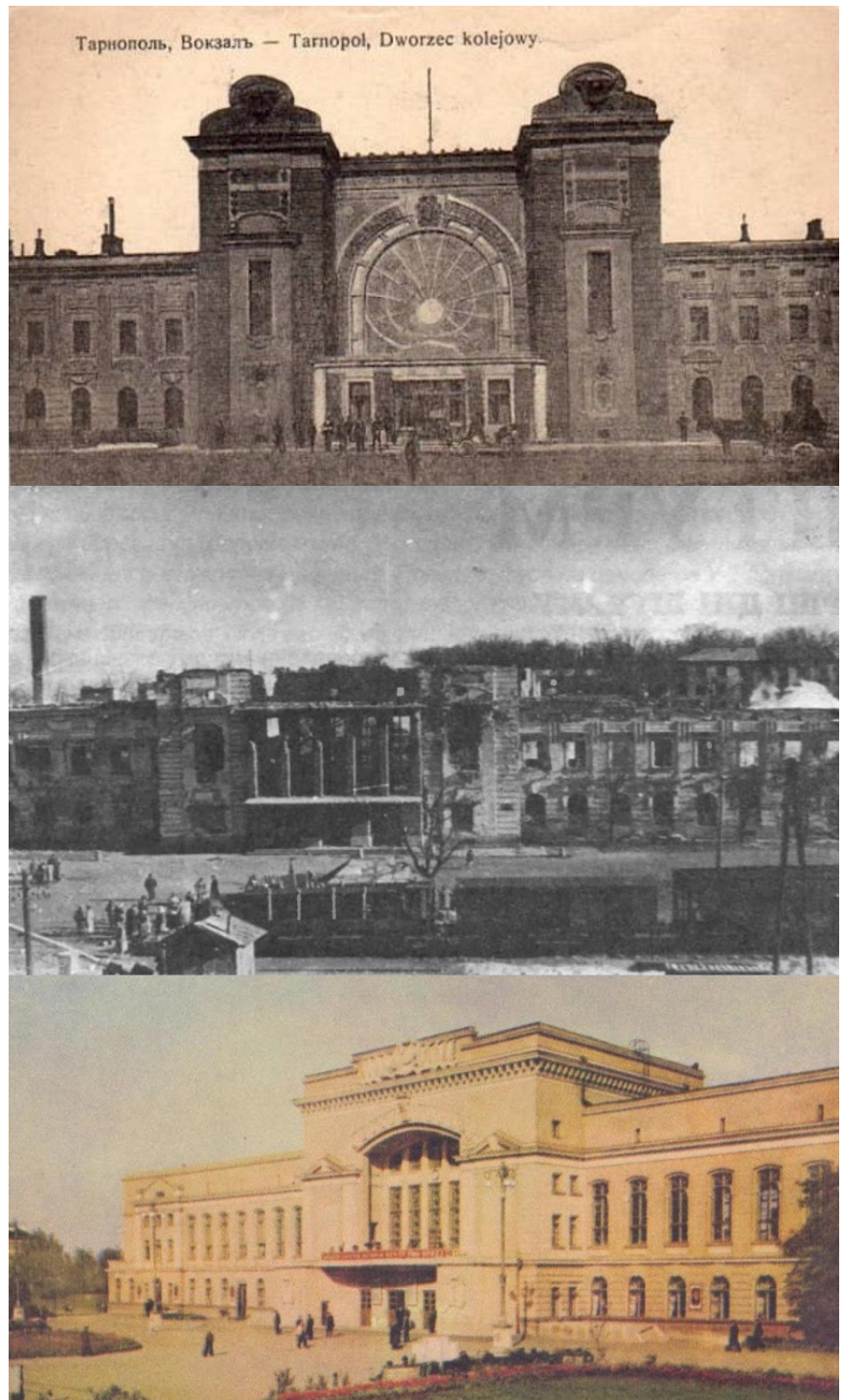
Фото 6.
Тристоронній годинник
навпроти Парафіяльного костелу
(листівка) та його точна копія
встановлена на історичному
місці розташування
(сучасний бульвар
Т. Шевченка)
у 2014 р.

Фото 7
Парафіяльний костюл
Пресвятої Діви Марії Неустанної
Помочі зведений 1908 р. (вгорі)
та збудований на його місці
у 1959 р. Центральний універмаг
м. Тернополя

Фото 8

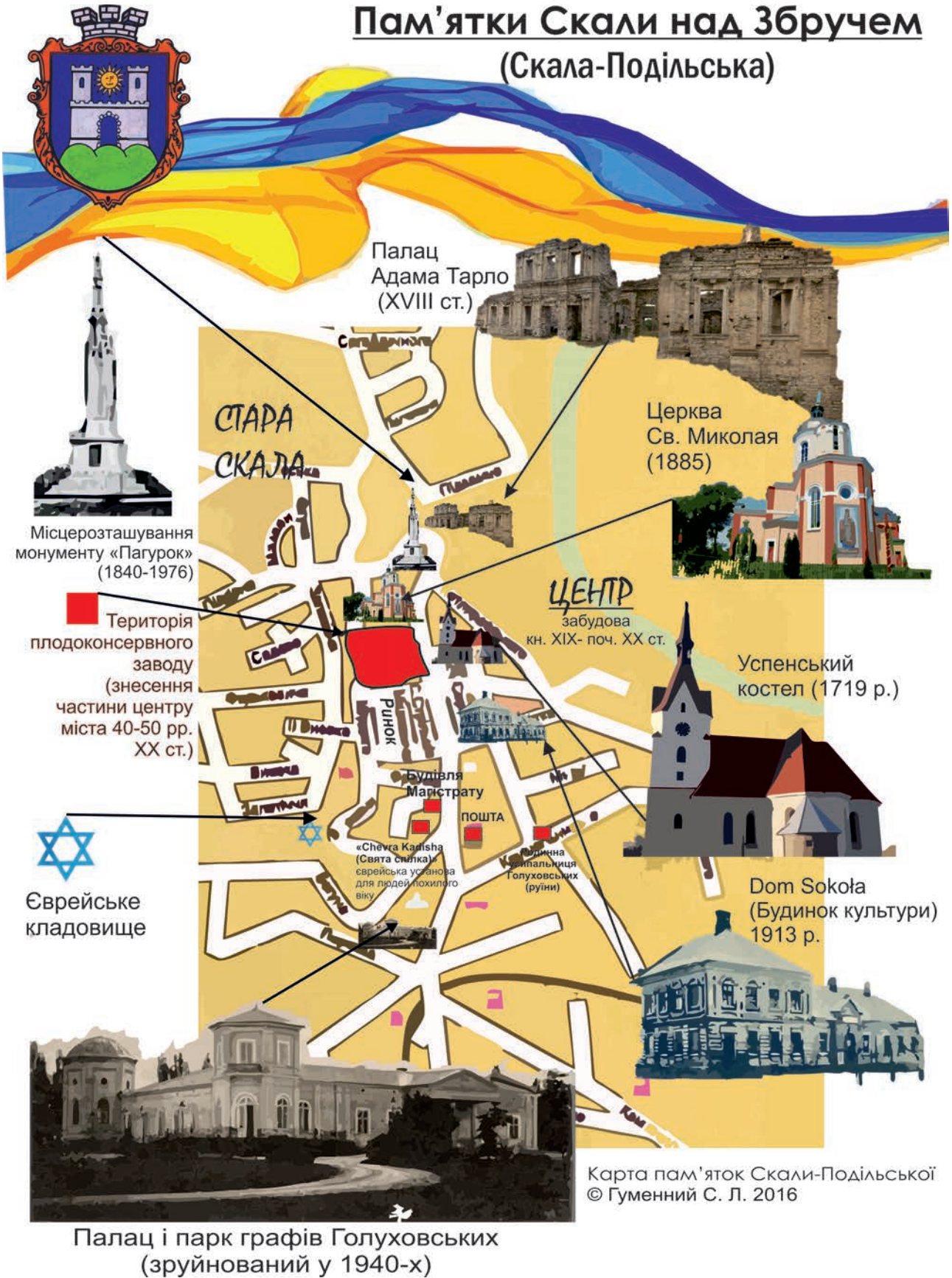
Тернопільський залізничний вокзал у 1930-х рр. (вгорі, листівка), після бомбардувань 1944 р. (посередині) та його реконструйований вигляд станом на 1952 р. (внизу)

Фото 9
Міський магістрат м. Заліщики (листівка поч. XX ст.).
Зруйнований у 1969 р.

Пам'ятки Скали над Збручем (Скала-Подільська)

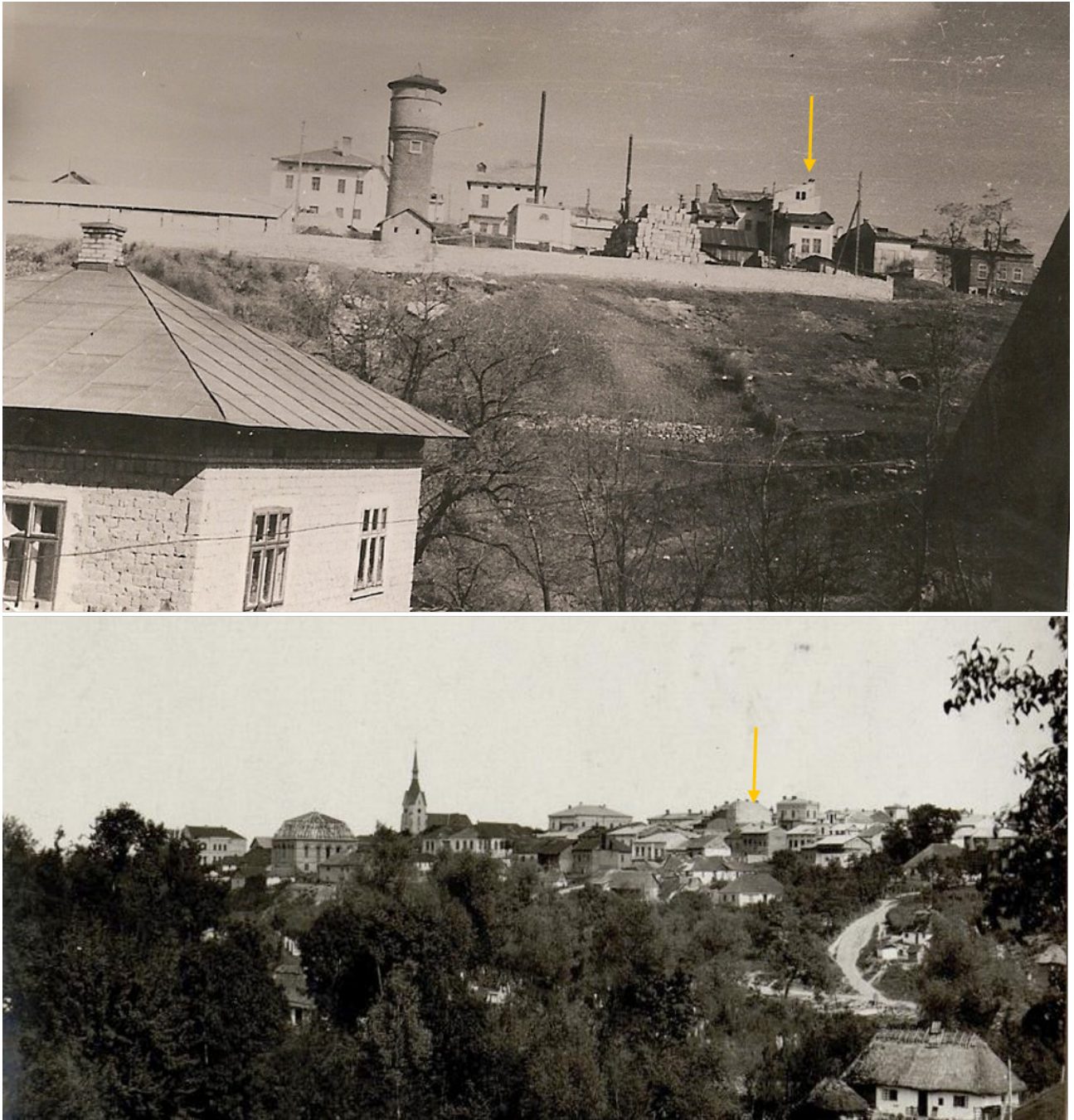

Карта 1
Пам'ятки Скали-Подільської

Фото 10
Пам'ятник Леніна і Сталіна у Скалі, 1950-ті роки
(із особистого фотоархіву Мелимуки Зиновія)

Фото 11

Спорудження овочеконсервного заводу у Скалі-Подільській (поч. 1950-х рр.). Для цього будівництва знесено дві центральні вулиці містечка із синагогою XVIII ст. та забудовою кінця XVIII – поч. XX ст. яку можемо побачити на нижньому панорамному фото 1917 р. (для зручності орієнтації жовті стрілки вказують на вцілілий будинок).

Фото 12

Наслідки військових дій та встановлення дизельних генераторів електричного струму в Успенському костелі Скали-Подільської. Вгорі вигляд станом на 1985 р., внизу – сучасний стан (2013 р.)

Фото 13

Родова усипальниця графів Голуховських у Скалі-Подільській: вигляд на початку ХХ ст. та сучасний стан (2013 р.).

Фото 14

Яскравий приклад радянського спрощення деталізації фасадів будівель. На фото 1983 р (вгорі) адміністративне приміщення овочеконсервного заводу до його перебудови, внизу – сучасний стан (2011 р.)